

Рахимбетов Рахымжан Темирхановичтің «8D02206 – Дінтану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Исламдағы мотивация және оның Қазақстан жастары арасындағы көрінісі» диссертациялық жұмысының АНДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс ислам дініндегі мотивация ұғымын теориялық және тәжірибелік тұрғыда зерттеуге бағытталады. Зерттеу барысында діни мотивация теорияларының тарихи дамуы және ішкі және сыртқы мотивацияның психологиялық, әлеуметтік аспектілері қарастырылады. Г.Олпорт және Дж.Росстың діни бағдар теориясы негізінде Religious Orientation Scale әдіснамасы қазақстандық контекстке бейімделді және исламдық ортада қолдану мүмкіндігі бағаланды. Сондай-ақ, Құранның Мекке және Медина аяттарының мотивациялық мазмұны талданды, діни мотивтердің рухани тұрақтылық пен әлеуметтік мәртебеге әсері анықталды. Эмпирикалық зерттеудің нәтижелері жастардың ішкі және сыртқы діни мотивтері академиялық күштарлық және мақсаттарына жетудегі табандылыққа әсер ететіндігін көрсетті. Жұмыс нәтижелері діни мотивацияның теориялық негізін кеңейтіп қана қоймай, құндылық бағдарларын түсіндіруге практикалық үлес қосады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі таңда діннің мотивациялық қыры академиялық ортада айрықша назар аудартып, теориялық және практикалық тұрғыдан зерттелуде. Дін тек теологиялық ілім ретінде ғана емес, тұлғаның құндылықтар жүйесін қалыптастыратын және әлеуметтік мінез-құлықты реттейтін ықпалды күш ретінде қарастырылады. Бұл ерекшелік дінді ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзектілігі мен маңызын арттыра түседі. Қазіргі зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі – жастардың діндарлығы мен діни мотивациясын, сондай-ақ олардың жаңа буынның қызығушылықтары мен тұлғалық дамуына ықпалын зерттеу. Жастар қоғамның белсенді бөлігі әрі болашағы ретінде олардың рухани әлемі мен діни мотивтерін терең зерттеуді қажет етеді. Өйткені бұл факторлар менталды саулықпен және тұлғаның үйлесімді дамуымен тікелей байланысты. Құндылықтары мен дүниетанымы жылдам өзгеріп жатқан қазақстандық жастардың діни мотивациясын зерттеу ерекше ғылыми қызығушылық тудырады. Қазақстан зайырлы мемлекет болғанымен, соңғы жылдары жастар арасында діндарлықтың артуы және діни контентті тұтынатын аудиторияның көбеюі байқалады. Бұл зайырлы контексте діни мотивацияны зерттеуге жеткілікті эмпирикалық негіз береді.

Мемлекет азаматтардың рухани және психикалық әл-ауқатына да ерекше мән береді, оны ұлттық дамудың маңызды факторларының бірі ретінде қарастырады. «Қазақстан–2050» стратегиясына сәйкес, білімді әрі бәсекеге қабілетті азаматтарды қалыптастыру негізгі басымдықтардың бірі болып табылады. Сондықтан жастардың рухани мәселелері мен құндылықтық бағдарларын зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан маңызды.

Осы тұрғыдан алғанда, жастарды тек жас ерекшелігіне қарай бөлінетін топ ретінде ғана емес, құндылықтық бағдарлары қоғамның болашақ дамуына

ықпал ететін маңызды әлеуметтік әлеует ретінде қарастыру қажет. К. Манхейм жастар табиғатынан прогрессивті де, консервативті де емес, керісінше кез келген жаңа бастамаға дайын әлеует екенін атап көрсеткен. Э. Эриксонның бірегейліктің қалыптасуы туралы теориясы да жастық кезең тұрақты құндылықтар, дүниетаным және мотивация қалыптасатын шешуші кезең екенін көрсетеді. Сондықтан қазақстандық жастар арасындағы исламдық діни мотивацияны зерттеу олардың рухани және әлеуметтік энергиясын қоғамға пайдалы, жасампаз бағытқа бұру үшін маңызды. Бұл тәсіл Қазақстан Республикасының 2023-2029 жылдарға арналған мемлекеттік жастар саясаты тұжырымдамасының басымдықтарымен де үйлеседі.

Зерттеу объектісі. Қазіргі Қазақстан жастарының діни мотивациясы және құндылықтық бағдарлары.

Зерттеу пәні. Қазақстан жастары арасындағы исламдық діни мотивацияның ішкі және сыртқы формалары, олардың әлеуметтік-психологиялық көріністері.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты. Зерттеудің негізгі мақсаты – исламдық діни мотивацияны жан-жақты теориялық және эмпирикалық тұрғыдан талдау, қазақстандық жастар арасындағы ішкі және сыртқы мотивтердің ерекшеліктерін анықтау және олардың әлеуметтік-психологиялық әсерін айқындау.

Зерттеу міндеттері.

Діни мотивацияның теорияларын, тарихи дамуы мен қазіргі қолданысына салыстырмалы шолу;

Исламдағы мотивацияның ерекшеліктері мен қасиетті мәтіндердегі көрінісін талдау;

Ішкі және сыртқы діни мотивация теориясының тарихы мен қолдану ерекшеліктеріне сыни шолу

ROS (Religious Orientation Scale) әдісін қазақстандық контексте қолдану ықтималдылығына теориялық талдау жасау;

Қазақстандағы жастар арасындағы діни мотивацияның деңгейі мен ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Дін психологиясында діни мотивация арнайы ғылыми зерттеу пәні ретінде кеңінен дамыды. Мотивация және жастар мәселесі әлеуметтану мен даму психологиясы аясында да зерттелген. К. Манхейм жастарды қоғам дамуының маңызды резерві және динамикалық әлеуметтік күш ретінде қарастырды. Э. Эриксон жастар мәселесін бірегейліктің қалыптасу үдерісі арқылы талдап, тұрақты құндылықтар мен өмірлік бағдардың маңызын атап көрсетті. У. Джеймс діни тәжірибені зерттеуге үлес қосса, В. Франкл мотивацияны өмір мәнін іздеумен байланыстырды. Ал Г. Олпорт пен Дж. Росс ішкі және сыртқы діни бағдар теориясын қалыптастырды. Бұл теорияға сәйкес, ішкі мотивация сенімге және тұлғаның рухани қажеттіліктеріне негізделсе, сыртқы мотивация әлеуметтік қысымға, мәртебеге немесе материалдық пайдаға сүйенеді. Кейін С. Горсуч, С. МакФерсон, Э. Кахоу, Р. Худ, Ч. Бэтсон және басқа да ғалымдар бұл тәсілдің эмпирикалық қолданылу аясын кеңейтті. Ислам кеңістігінде діни

мотивацияны зерттеген шетелдік зерттеушілер қатарында Х. Хан, И. Ибрахим, Ч. Джи, Р. Радж, т.б. Олардың еңбектері исламдағы мотивацияның теологиялық және әлеуметтік аспектілерін талдауға және негізгі мәтіндердегі тәсілдерге ынталандыруға бағытталған. И. Ибрахим мен Джи әзірлеген «Ислам ілімінің ортодоксиясы» шкаласы мотивацияны исламдық контексте зерттеудің практикалық құралдарының бірі ретінде танылған. Бұл еңбектер исламдық қоғамдардағы діндарлықтың ерекшеліктерін және діни мотивтердің қоғамдық дамуға әсерін көрсетуге ықпал етті. Қазақтың ғылыми ортасында діни уәж арнайы зерттеу пәні ретінде әлі де кең өріс алған жоқ. Кейбір мақалаларда жастардың діни бағдарлары мен құндылықтары айтылғанымен, жан-жақты және эмпирикалық зерттеулер сирек кездеседі. Мәселен, О. Аймағанбетова бастаған ғалымдар қазіргі Қазақстандағы діни ағымдардың әлеуметтік-психологиялық сипатына талдау жасады. М.Н. Жұмагелдинов және оның әріптестері діни бағыттар бойынша эмпирикалық деректер келтірді. Бірақ бұл жұмыстар белгілі бір аймақпен шектеліп, ішкі және сыртқы мотивация теориясын толық пайдаланбады. Осы себепті қазақстандық жастар арасында исламдық діни мотивацияны теориялық және практикалық тұрғыдан зерделеу ғылыми қауым үшін тың тақырып. Бұл бағыттағы зерттеулер біріншіден, әлемдік ғылыми тәжірибені толықтырып, ішкі және сыртқы мотивация теориясын жаңа мәдени ортада сынауға мүмкіндік береді. Екіншіден, Қазақстан жастарының рухани құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Негізгі ережелері және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар.

Тұжырым 1. Қазақстан жастарының діни мотивациясын өлшеуде Г. Олпорт, Дж. Росс, Ч. Джи және Й. Ибрахим еңбектеріне негізделген діни бағдар шкаласын қазақ мәдени және исламдық контексте қолдануға болатыны дәлелденді.

Тұжырым 2. Жастардың діни мотивациясы ішкі және сыртқы діни бағдарлар арқылы көрініс табады. Бұл екі бағдар дербес сипатқа ие болғанымен, өзара байланысқан мотивациялық құрылымдар ретінде анықталды.

Тұжырым 3. Құранның меккелік және мединелік аяттарында діни мотивацияның ішкі және сыртқы қырлары әртүрлі деңгейде көрінеді. Меккелік аяттарда рухани сенім мен ішкі беріктік, ал мединелік аяттарда әлеуметтік жауапкершілік пен қоғамдық тәртіп мотивтері басымырақ байқалады.

Тұжырым 4. Исламдық мотивацияның мазмұны ихлас, ихсан, Алла разылығы, сауап, жаннат және діни міндеттерді орындау сияқты ұғымдар арқылы ашылады. Бұл ұғымдар исламдағы ішкі және сыртқы діни мотивацияның негізгі мазмұндық өлшемдерін көрсетеді.

Тұжырым 5. Сыртқы діни мотивация жастардың академиялық мотивациясымен және өмірлік мақсаттарға жетудегі табандылығымен оң байланысқа ие екені анықталды. Бұл діни мотивацияның әлеуметтік-практикалық мінез-құлыққа ықпалын көрсетеді.

Тұжырым 6. Ішкі діни мотивация бойынша ер және әйел респонденттер арасында елеулі айырмашылық байқалмады. Ал сыртқы діни мотивация мен мақсатқа жетудегі табандылық көрсеткіштері ер респонденттерде жоғары екені дәлелденді.

Тұжырым 7. Зиярат мотивтері жас ерекшелігіне қарай өзгереді. Егде жастағы зияратшыларда ішкі рухани мотивтер басым болса, жастар арасында тарихи-мәдени, туристік және сыртқы мотивациялық сипаттағы қабылдау көбірек байқалады.

Тұжырым 8. Танымал уағызшылар жастардың діни мотивациясына ішкі және сыртқы арналар арқылы ықпал етеді. Ішкі мотивация рухани даму, шынайылық және моральдық жетілу арқылы, ал сыртқы мотивация әлеуметтік мойындалу, ұлттық құндылықтар және заманауи коммуникациялық форматтар арқылы көрінеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

1. Исламдағы ішкі және сыртқы діни мотивация қазақстандық жастар контекстінде алғаш рет кешенді түрде зерттеліп, оның теориялық және әдістемелік негіздері айқындалды.

2. Religious Orientation Scale әдістемесі қазақстандық мұсылман жастар ортасына бейімделіп, ішкі және сыртқы діни мотивацияны өлшеуге жарамды құрал ретінде негізделді.

3. Құранның меккелік және мединелік аяттары ішкі және сыртқы мотивация тұрғысынан талданып, меккелік кезеңде ішкі сенім, мединелік кезеңде әлеуметтік жауапкершілік мотивтері басым екені көрсетілді.

4. Ихлас, ихсан, ридуанулла, жаннат сияқты исламдық ұғымдар ішкі және сыртқы діни мотивациямен байланыста қарастырылып, исламдық мотивацияның негізгі түрлері жүйеленді.

5. Эмпирикалық зерттеу ішкі және сыртқы діни мотивацияның жастардың академиялық белсенділігі мен мақсатқа жетудегі табандылығына ықпал ететінін көрсетті.

6. Гендерлік талдау ішкі діни мотивация бойынша елеулі айырмашылық жоқ екенін, ал сыртқы діни мотивация мен табандылық көрсеткіштері ер респонденттерде жоғары екенін анықтады.

7. Зиярат тәжірибесін талдау ішкі діни мотивация егде буында, ал сыртқы және мәдени-туристік мотивтер жастар арасында көбірек байқалатынын көрсетті.

8. Танымал уағызшылардың жастарға ықпалында ішкі мотивация рухани жаңару, шынайылық және үміт арқылы, ал сыртқы мотивация әлеуметтік мойындалу, ұлттық құндылықтар және заманауи коммуникация арқылы көрінетіні анықталды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Теориялық маңыздылығы – діни мотивацияның психологиялық және әлеуметтік өлшемдерін жүйелеу арқылы дінтану мен әлеуметтік психологиядағы мотивация теорияларын толықтыруында. Практикалық маңыздылығы – жастардың діни бағдарын, рухани құндылықтарын және мақсатқа ұмтылу деңгейін бағалауда қолдануға болатын сенімді диагностика құралының

бейімделуінде. Зерттеу нәтижелері діни білім беру, жастар саясаты және рухани тәрбие саласында ғылыми-әдістемелік нұсқаулықтар әзірлеуге негіз бола алады. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңы мен «Қазақстан – 2050» Стратегиясында белгіленген рухани және адам капиталының сапасын арттыру басымдықтарына сәйкес келеді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы №247 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында» айқындалған қағидалармен де үйлеседі.

Ғылыми жұмыстың нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеу барысында алынған негізгі ғылыми тұжырымдар мен зерттеу нәтижелері 11 ғылыми жарияланымда көрініс тапты. Оның ішінде Scopus дерекқорына кіретін халықаралық рецензияланатын басылымдарда 3 мақала, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда 4 мақала жарияланды. Сонымен қатар шетелдік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағында 1 мақала, Қазақстан Республикасында өткізілген ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарында 2 мақала және уәкілетті орган ұсынған басылымдар тізіміне кірмейтін қазақстандық ғылыми журналда 1 мақала жарық көрді.

Ғылыми жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы кіріспеден және қорытындыдан, үш тараудан тұрады. Алғашқы тарау жалпы діни мотивацияны ғылыми шолу мен теориялық талдауға арналады. Екінші тарау исламдық діни мотивация мен оны зерттеудің теориялық мәселелерін қамтиды. Үшінші тарау жастар арасындағы діни мотивацияны тәжірибелік зерттеуге бағытталады. Сонымен қатар зерттеуде пайдаланған әдебиеттер мен қосымшалар берілген.